

Aneta Lewińska

Obraz kościoła

Język - Szkoła - Religia 3, 165-174

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aneta Lewińska
Uniwersytet Gdański

OBRAZ KOŚCIOŁA/KOŚCIOŁA W DAWNYCH ELEMENTARZACH.

Na Pomorzu w drugiej połowie dziewiętnastego wieku Kościół katolicki odgrywał niezwykle ważną dla Polaków rolę. W powszechnym stereotypie dotyczącym tamtej sytuacji utrwalił się dychotomiczny podział społeczeństwa Pomorza: katolicy-Polacy i protestanci-Niemcy. Jednak stosunki narodowościowo-wyznaniowe były wówczas bardziej skomplikowane. Jak pisze Tadeusz Cieślak, krzywdzące jest przekonanie, że można postawić „znak równania między katolicyzmem i polsnością. [...] Na pewno było to słuszne tylko dla niektórych obszarów Pomorza, bo istniały zwarte i silne skupiska katolików–Niemców (np. chojnicka Kosznajderia) i na pewno było to niesłuszne, krzywdzące i politycznie szkodliwe w odniesieniu do całego Pomorza, bo wyłączało z narodowości polskiej np. Mazurów. Drugie wyjaśnienie dotyczy samego kleru, który na ziemiach polskich reprezentował różnorodny skład narodowościowy. [...] Kler katolicki nie był, zwłaszcza w okresie wcześniejszym, klerem jedynie polskim. Poważną grupę, o bardzo dużym wpływie, reprezentowali księża niemieccy. W zmaganiach narodowościowych na Pomorzu brała udział tylko część kleru katolickiego i zawsze istniała duża liczba zajmujących stanowisko obserwatorów” (Cieślak 1959, s. 61-62). Pamiętając o tych zastrzeżeniach, możemy jednak sformułować tezę, że na interesujących nas terenach, czyli w regencjach gdańskiej i kwidzyńskiej walka o polsność łączyła się z walką o nauczanie religii w języku polskim i dotyczyło to przede wszystkim Kościoła katolickiego. W historii Polski utrwalił się symbol dzieci z Wrześni i ich strajku szkolnego, ale nie było to jedyne miejsce protestów w obronie religii uczonej po polsku. W 2006 roku Stanisław Lipski wydał w Starogardzie Gdańskim książeczkę zatytułowaną *Strajk szkolny 1906/1907r. w powie-*

cie starogardzkim¹, gdzie wymienia 57 szkół objętych wówczas strajkiem szkolnym (por. Lipski 2006, 25). Stanisław Lipski w swojej publikacji podkreśla również dużą rolę, jaką w walce przeciw germanizacji odegrały elementarze, wymienia przy tym Wiktora Kurelskiego jako postać bardzo często kojarzoną z obroną polskości, w przywoływanej tu pracy czytamy: „Bardzo popularną postacią w powiecie starogardzkim był redaktor naczelny tej gazety [*Gazety Grudziądzkiej* – przypis AL] Wiktor Kurelski, często utożsamiany z pismem przez niego reprezentowanym. W rozmowach, które prowadziłem w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych z uczestnikami strajku szkolnego można było usłyszeć takie zwroty jak: *Kurelski pisał. Kurelski kazał. Napisaliśmy do Kurelskiego.* itp. Gazety polskie przyczyniały się do rozwoju czytelnictwa i domowej nauki języka polskiego. Wydawane przez nie elementarze cieszyły się dużym powodzeniem. Rozprowadzaniem elementarzy zajęło się Towarzystwo Wiecowe, które w latach 1899-1905 wysłało na zamówienie polskich rodzin około 40 tysięcy egzemplarzy.” (Lipski 2006, 7). Wydawnictwa elementarne przeznaczone do nauki domowej łączyły w sobie naukę czytania i pisania z nauką religii dla dzieci, pokazywały dziecku świat polskiej tradycji, świat, w którym wiara jest nieodłącznie związana z polskością, i opowiadały o świecie w języku polskim. Jak czytamy w *Historii wychowania*: „Rozpoczęty w 1872 r. Kulturkampf programowo niszczył wszelkie przejawy polskości. Do szkół wprowadzono język niemiecki jako obowiązkowy. Początkowo pozwolono używać języka polskiego do nauki religii i śpiewu kościelnego, ale w 1900 r. cofnięto i to zezwolenie” (Krasuski 1989, 131).

Wydawnictwa elementarne przeznaczone do nauki domowej stały się zatem jednym z najważniejszych instrumentów wychowania młodych Polaków pod zaborami, a wychowanie religijne było jednym z ważniejszych zadań tych publikacji. W elementarzach toruńskich i grudziądzkim z początku XX stulecia znajdujemy już wyraźne nakazy zachowania katolicyzmu jako obowiązku narodowego, dzieci, ucząc się pisania przepisują zdania: *kto się wyprze ojców wiary nie uniknie piekiel kary*

¹ S. Lipski, *Strajk szkolny 1900\7/1907 r. w powiecie starogardzkim*. Stowarzyszenie na rzecz wspierania inicjatyw badawczych „Fibula”, Starogard Gdański 2006.

16VIIAB² i *Religii uczymy się w domu po polsku*. 29VIII; *Za wiarę cierpiał ksiądz kardynał Ledóchowski w pruskim więzieniu*. 34VIII

We wcześniejszych wydawnictwach nie znajdziemy wprost wyrażonych zależności pomiędzy katolicyzmem i polsnością, ale warto przyjrzeć się wpisaniu we wszystkie podręczniki obrazowi Kościoła/kościola, z którym stykało się dziecko wiejskie w latach przed zaostreniem Kulturkampfu jeszcze w szkole, później już tylko podczas domowej nauki języka polskiego. Kościół był elementem spójnej, całościowej wizji świata wpisanej w elementarze, świat ma tam swój wymiar materialny i duchowy i oba te wymiary się uzupełniają. Realizuje się to już na poziomie układu graficznego i kompozycji elementarzy. Wiele podręczników nie wydziela graficznie tekstów katechizmowych³ (o czym mówiłam na ubiegłorocznej konferencji), a wszystkie traktują *kościół/Kościół* (zarówno w znaczeniu budowla, jak i instytucja) jako niezwykle ważny składnik życia dziecka. Znajdziemy w tych podręcznikach opisy kościołów, słownictwo związane z kościołami, ale też słownictwo i teksty przekazujące elementarną (według autorów) wiedzę o religii katolickiej, teksty te zamieszczane są w różnych miejscach w podręcznikach. Podobnie wśród wyrazów służących do nauki czytania i pisania wiele związanych jest z Kościołem/kościółem.

Dokładna analiza elementarzy ujawnia trudności, jakie ma dziś badacz z przeprowadzeniem granicy pomiędzy polem semantycznym KOŚCIÓŁ a innymi polami semantycznymi, np. BÓG – które to pole częściowo zawiera się w polu KOŚCIÓŁ, a częściowo w polu ŚWIAT (jako dzieło Boga Stwórcy) czy WARTOŚCI. Zakresy nakładają się na siebie, toteż granice pomiędzy polami są nieostre⁴. Podobnie nie można

² Cytowane fragmenty pochodzą z badanych elementarzy, cytat opisuje cyfra rzymska, która oznacza elementarz zgodnie z kolejnością opisu badanych podręczników zamieszczonego na końcu artykułu, i cyfra arabska, która oznacza numer strony. Cytaty podaję w ujednoliconym zapisie, tzn. zapisuję wyrazy jako całości graficzne, nawet wówczas, gdy w elementarzu podano zapis z rozbięciem na sylaby np. *szla che tność* (VI 11).

³ Por. *Katechizm jako integralna część dawnych elementarzy*, w: *Język – szkoła – religia. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (7 kwietnia 2006r.)*, t.2, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin 2007, s. 217-229.

⁴ W niniejszym artykule pominięto materiał wcześniej opracowany w artykule *Obraz Boga w pomorskich elementarzach*, por. Aneta Lewińska, *Bóg w pomorskich elementarzach*, w: *Język – szkoła – religia. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (29 kwietnia 2005r.)*, t.1, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2006, s. 113-127.

jednoznacznie klasyfikować jako obciążonych znaczeniem religijnym imion o pochodzeniu biblijnym. Pojawiają się one w elementarzu bez kontekstu i trudno rozstrzygnąć, czy np. *Adam* i *Ewa* zapisane na długiej liście imion to imiona biblijne, czy tylko imiona o proveniencji biblijnej. Tym bardziej że w badanych elementarzach bohaterowie dziecięcy noszą te imiona⁵. Dlatego też wybór imion zaprezentowanych w niniejszym artykule ma charakter ilustracji dostrzeżonych w elementarzach tendencji i nie można go traktować jako wyczerpującej listy imion biblijnych. Z powodu braku lub niejednoznaczności kontekstu nie można również jednoznacznie stwierdzić, w jakim znaczeniu pojawia się wyraz mający słownikowo wiele znaczeń, w tym znaczenia religijne, np.: *wiara wzmacnia ludzi*. 31III. Pamiętając o wszystkich tu poczynionych zastrzeżeniach, możemy jednak stwierdzić, że w elementarzach znajdziemy bardzo ciekawy materiał, który pozwala odtworzyć wiele wymiarów obrazu Kościoła/kościola w nie wpisanego.

WYMIAR OBRZĘDOWY

1. Kościół jako budynek, w którym sprawuje się obrzędy:

Kościół to budowla znacząco różna od innych budynków: *Kościół jest sklepisty*. 47II; *Kościoly bywają zwykle i wysokie i obszerne i jasne*. 38III. Wyróżnia go też jego przeznaczenie: *Ludzie w kościele się modlą*. 55II; *w kościele ludzie się modlą* 13VI; to, czyj to dom: *Kościół jest dom Boży*. 8V, i jakie sprzęty się w nim znajdują, słownictwo z tego kręgu pojawia się już na pierwszych stronach elementarza: *ambona* 7V; *kazalnica* 42III; *komża* 29III; *kościół* 24III; *kruchta* 26VIIB; *krzyż* 9VI; *ołtarz* 29III; *organy* 7V; *kropielnica u drzwi wisi* 17II, a dalej w elementarzach zamieszczane są obszerne opisy, np. *W kościele widać ołtarze, kazalnicę (ambone), chrzcielnicę, chór, organy, chorągwie, baldachim, obrazy, krzyże, miednicę i kropidło. W wieży są dzwony, a w niektóre i zegar. Przy kościołach znajdują się cmentarze z nagrobkami i z napisami grobowymi*. 85II. W tym samym elementarzu znajdziemy też czytanke pt. **Kościół**. *Kościół jest zwykle największym i najwspanialszym budynkiem. On jest długi, szeroki, wysoki, sklepisty i wewnątrz wspaniale przystrojony. Ma jedne główne i jedne lub więcej pobocznych drzwi. W kościele znajdują się ołtarze, chrzcielnica, ambona, baldachim, chorągwie, orga-*

⁵ Elementarzowe imiona będą przedmiotem odrębnego opracowania.

ny, ławki, spowiednice, obrazy i krzyżyki. Kościół służy na publiczne nabożeństwo i odprawiane służby bożej. 115II.

W elementarzach pojawił się tylko jeden kościół ukonkretniony - *kościół Maryacki* 43VIII, znalazła się też jedna nazwa specyficzna kościoła *fara* 7I;

Dzieci dowiadują się też, że w *kościółce szeptać albo śmiać się niegodzi* 18II; a *Ludzie chodzą w niedziele do kościoła na nabożeństwo*. 61II;

W elementarzu toruńskim autor zwraca się do dzieci z prośbą: *Kościółek otwarty wstąpcie...*57VIIB.

Charakterystyczne dla krajobrazu polskiego przydrożne kapliczki mają w elementarzach znikome odbicie w warstwie językowej, raz tylko czytamy: *figura malowana zdobi wioszczynę* 12VI. Ten tak charakterystyczny dla krajobrazu polskiego element ma swoje odzwierciedlenie w warstwie ikonicznej elementarzy.⁶ Znajdziemy w tych wydawnictwach liczne ilustracje, np. dzieci modlących się pod przydrożną figurą.

2. Święta kościelne i rok liturgiczny

W podręcznikach dla małych Polaków pojawiły się nazwy najważniejszych świąt kościelnych, mających długą tradycję w kulturze ludowej: *Boże Ciało* 42, 43VIII;; *Oktawa* 43VIII, *Wigilia* 46VIII, *adwent* 10VI. Obok kościelnych nazw oficjalnych pojawiała się też nazwa *Gwiazdka* (w tytule czytanki) 73VIIB. Dłuższy tekst poświęcono też *Wielkanocy* 36VIII.

Autorzy badanych wydawnictw objaśniając dzieciom świąt, często sięgają do argumentów religijnych. I tak porządek dni tygodnia ma swoje Boskie uzasadnienie: *Sześć dni są do pracy, a siódmy, to jest niedziela, jest do odpoczynku i do chwały Boskiej*. 32VI, a w roku liturgicznym: *Oprócz niedzieli mamy jeszcze w roku uroczyste święta, jak Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zielone Świątki, Boże Ciało i inne*. 32VI. Warto zwrócić uwagę na pojawiające tylko w tym elementarzu święto zwane w ludowej tradycji *Zielone Świątki*, ważne na wsi, a głównym odbiorcą tych wydawnictw było właśnie dziecko wiejskie.

Konieczność wyróżnienia niedzieli w tygodniu pracy została podkreślona w tym elementarzu raz jeszcze: *niedziela jest do modlitwy i do wypoczynku* 13VI.

⁶ Na temat warstwy ikonicznej elementarzy powstaje odrębne opracowanie.

WYMIAR BIBLIJNY

W elementarzach pojawiają się nazwy najważniejszej księgi chrześcijaństwa: *Ewangelia* 43VIII; *Pismo święte jest księga ksiąg*. 31III, a *Przypowieści Salomona, najmędrszego króla Izraelu, zawierają wyborne nauki obyczajów*. 67II; ale *Biblia* obecna jest przede wszystkim poprzez:

a/ postaci biblijne i postaci świętych⁷:

Anioł pojawia się bardzo często w każdym prawie elementarzu: *anioł* 6I, *aniele*, *aniola* 8, 9, 18II; *Anioł* 22V; *Anioł Stróż* 21V;; *aniół* 10VI; *anioł jest duchem – aniołowie są duchami*. 49II; *Anioł pasterzom mówił*. 30VIII; *Aniół jest duch*. 30III; *Aniół się modli. Anieli się modlą*. 34VIIB; *aniół stróż strzeże człowieka* 21VIII. Szatan tylko raz i to poprzez przymiotnik: *czarci* 10VI. Raz wymienia się *Świętego Jana* 60III.

Z elementarzy dowiemy się też, że *Adam był pierwszym człowiekiem*. 30VIII; *Adam i Ewa żyli* II; *Adam żył w raju*. 30VIII; *Ewa była pierwszą niewiastą na ziemi*. 33VIII, *Kain i Abel byli synowie Adama*. 21II, a *Apostołowie Pańscy chętnie znosili wiele obelg dla prawdy*. 43III; *Ewangelisci spisali słowo Boże*. 33VIII; *Imiona czterech Ewangelistów są: Ś. Mateusz, Ś. Marek, Ś. Łukasz i Ś. Jan*. 21II; *Jan Ewangelista* 60III; *Józef był od Putyfara za niewolnika kupiony*. 20II; *Mojżesz i Jozue byli wodzami ludu Izraelskiego*. 20II; *Dawid* był nie tylko królem, ale też i prorokiem. 65II; *Dawid Goliata kamieniem zabił*. 21II; *Dawid, (który był) syn Izaigo, był od Samueala na króla namaszczony*. 67II; *Dawid, król, był nabożny*. 55II

b/ wydarzenia biblijne, które zostały nazwane albo opowiedziane w elementarzach to: *zmartwychwstanie* 42III; *zwiastowanie* 17II; *zmartwychwstać* 36III; *wskrzesić* 28III; *wskrzeszony* 36III i to, że *Adam był w raju*. 6I; *Anioł Gabryel zwiastował Maryi, ubogiej, ale bardzo cnotliwej pannie z pokolenia Dawidowego, przyście Zbawiciela*. 67II; *Goliat upadł, a Dawid go zabił mieczem*. 63II

c/ miejsca biblijne: *raj* 6I; *raj* 8VI; *raj* 9I i *Palestyna jest ziemią świętą*. 21II

⁷ Ten materiał umieszczam w jednej grupie, ponieważ zakresy tych dwu grup wzajemnie się na siebie nakładają: niektórzy święci są przecież postaciami biblijnymi.

d/ sakramenty święte obecne w badanych wydawnictwach poprzez nazwę to tylko: *chrzest* 11II; *chrzciny* 28III; *ochrzcić* 28III. O małżeństwie czy kapłaństwie wnioskuje się tylko pośrednio.

WYMIAR INSTYTUCJONALNY

Kościół jako nazwa instytucji pojawia się tylko raz w apelu Wydawcy skierowanym do dzieci, które prosi się, aby się *pilnie uczyły polskiego czytania i pisania [...] i wyrosły na dzielnych synów i wierne córki naszej ojczyzny Polski i św. Kościoła katolickiego*. 48VIII.

Wymiar instytucjonalny Kościoła uobecnia się na kartach elementarzy poprzez pojawianie się tam leksyki i zdań wiążących się z działalnością Kościoła i jego przedstawicieli. W elementarzach często używany bywa wyraz *ksiądz*, w starszych publikacjach zapisywany przez x. O księżach dowiadujemy się wiele: *Ksiądz katolicki jest sługą Bożym*. 34VIII i to, że *Ksiądz śpiewa – księża śpiewają*. 49II; a ludowe przysłowie poucza: *Choremu zawołaj księdza i doktora*. 21VIIA. Warto też zauważyć, że elementarze uczą całego bogactwa nazw związanych z hierarchią Kościoła, oprócz częstego *xiędza* 8II; *xsiądz*; *Xsiądz* 24III i *kapłana* 16II elementarz objaśnia, że *Pleban jest księdzem*. 47II; pojawia się też: *Arcybiskup* 42III, *dziekan* 20VIII; i *papież*: *Feliks* bohater opowiadania zamieszczonego w elementarzu Mielnickiego na s. 58-59III. Znajdziemy też nazwy związane z życiem zakonnym, wiele razy *mnich* 12II; *mnich* 6V; *mnich* 9VI i raz *przeor* 29III. Nauczanie Kościoła ma swą wielowiekową i pełną cierpień historię, o czym poucza się dzieci: *(Chociaż) Od żydów i pogan prześladowana była, zyskała nauka Jezusowa przeciw coraz więcej wyznawców i czcicielów*. 69II. *Na rozkaz rzymskich cesarzów częstokroć chrześcijan prześladowano*. 43II

Z nauką Kościoła związane są też wyrazy z pól: a/ MODLITWA, b/ WIERNI I NIEWIERNI, oraz c/ Leksemy te pojawiają się w izolacji bądź w zdaniach: a/ *pacierz* 10VI; *pacierz* 24III; *psalm* 12II; *modlitwa* 10VI, *Walerka mała zawsze się rano i wieczór modliła*. 9I; *Każde dziecko rano wstawszy, powinno zaraz się umyć, uczesać, czysto się ubrać i zmówić z nabożeństwem pacierz*. 9I; *Nabożni ludzie się modlą*. 55II; *Modlić się jest cnotą* 35VIIIB; *Ludzie chodzą w niedziele do kościoła na nabożeństwo*. 61II; *Ludzie w kościele się modlą*. 55II, *nabożeństwo* 42III; b/ *bliźni* 23III; *pielgrzym* 7V; *pielgrzymowanie* 42III; *Ufający chrześcijanin jest zaspokojony*. 53II; *przechrzta* 28III; *Poganie są bałwo-*

chwalcami. 35VIIB; *bluźnierca* 36III; *bluźnierstwo* 36III; *Bluźnierstwo jest ciężkim grzechem*. 28VIII, c/ *Obrazek* 60III; *ofiara* 8II.

WYMIAR DUCHOWY

Kościół jest instytucją o niezwykleym charakterze, jego wymiar zewnętrzny, instytucjonalny jest podporządkowany pierwiastkowi boskiemu, zatem w obrazie Kościoła przekazywanym dzieciom nie może zabraknąć i tego, najważniejszego przecież jego wymiaru. Ta część obrazu Kościoła jest w znacznym stopniu wspólna z opisanym już wcześniej przeze mnie obrazem Boga, Kościół bowiem powołany został do szerzenia nauki o Bogu, z elementarzy dowiemy się, jaki jest Bóg, i poznamy naukę katechizmową⁸. W tym miejscu warto jednak przywołać materiał językowy mówiący o niewidzialnej stronie naszego istnienia: *Każdy duch jest niewidzialny*. 49II; *Wszystkie duchy są niewidzialne*. 49II; o nieśmiertelności duszy: *Dusza człowieka jest nieśmiertelna*. 8V; *Dusza nie umiera. Dusza nie może umrzeć*. 53II; *Ciało ludzkie jest śmiertelne, dusza zaś nieśmiertelna*. 23VIII. Z nauki Kościoła wynika bowiem, że *wiara wzmacnia ludzi*. 31III, a *Nadzieja, że jest żywot wieczny, jest wielce pocieszająca*. 63II

Wnioski

Z powyżej analizy wyłaniają się w istocie dwa obrazy: wizerunek Kościoła – instytucji i kościoła – budowli o charakterystycznym kształcie i przeznaczeniu. Oba te obrazy są zgodne z wielowiekową tradycją wyobrażeń Kościoła/kościół w katolickiej Polsce. Ważnym elementem tego obrazu jest przenikanie się wymiarów patriotycznych i religijnych. Dominującą cechą zaś jest podkreślanie ważności nauki Kościoła i, co jest tego konsekwencją, wyjątkowego miejsca samej budowli w zabudo-

⁸ Pisałam o tym w poprzednich tomach tej serii, por. *Katechizm jako integralna część dawnych elementarzy*, w: *Język – szkoła – religia. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (7 kwietnia 2006r.)*, t.2, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin 2007, s. 217-229, i *Obraz Boga w pomorskich elementarzach*, por. Aneta Lewińska, *Bóg w pomorskich elementarzach*, w: *Język – szkoła – religia. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (29 kwietnia 2005r.)*, t.1, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2006, s. 113-127.

wie miasta i wsi, elementarze informują, że *Kościół jest zwykle największym i najwspanialszym budynkiem*. 115II. Ten wizerunek sprzed wieku pozostał w znacznej mierze niezmieniony do dziś, a kościoły nadal są najwspanialszymi budynkami wielu miejscowości Pomorza.

Wykaz źródeł:

I. *Nowy elementarz Polski. Z obrazkami kolorowanemi*. Trzecie wydanie. Toruń b.r. Nakł. i druk Ernesta Lambecka.

II. *Elementarz polsko-niemiecki, oder Polnisch=Deutsches Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen von A. R. Onderka*, Breslau 1870, Teraz Nakład J. N. Roman w Pelplinie, ss.140.

III. *Elementarz do ćwiczenia się w polskiem czytaniu. Zastosowany ile możności do czytania i pisania jako też głosowania i sylabizowania. W skutku ciągłych spostrzeżeń i doświadczeń i za pomocą na tém znajdujących się nauczycieli, ułożył, wypracował i wydał Franciszek Miernicki, konrektor przy szkole miejskiej w Świeciu*. Wydanie 16, Świecie (Szwetz). W komisie u Wilhelma Moesera. 1862, ss. 70.

IV. *Abecadło nowe czyli książeczka początkowego czytania. Z obrazkami kolorowanemi*. Toruń (1856) Nakł. i druk Ernesta Lambecka, ss. 32, nlb.1.

V. *Elementarzyk Polski. Z obrazkami malowanemi*. Trzecie, poprawne wydanie. Toruń [b.r.] [1871]. Nakł. i druk Ernesta Lambecka, ss. 24.

VI. *Elementarz polski napisany z polecenia Towarzystwa Moralnych Interesów*, Pelplin 1892, ss. 46.

VII. A. *Toruński Elementarz Polski z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku*. (Wydanie nowe, poprawne i powiększone), Toruń bez daty wydania, ss. 80.

VIII. B. *Toruński Elementarz Polski, z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku*. [Wyd. nowe. poprawne i powiększone] Toruń [b.r. ok. 1911] S. Buszczyński 8° s. 80 il.

IX. *Elementarz polski. Działkom polskim ofiaruje Gazeta Grudziądzka*, Grudziądz 1911, ss. 48.

Literatura:

1. Cieślak Tadeusz, *Przeciw pruskiej przemocy, walka o ziemię na Pomorzu na przełomie XIX i XX w.*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1959.
2. Lipski Stanisław, *Strajk szkolny 1906/1907 r. w powiecie starogardzkim*, Stowarzyszenie na Rzecz Wspierania Inicjatyw Badawczych „Fibula”, Starogard Gdański 2006.